

Джерела та література

1. Долгоруков П. В. Российская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч. 3.
2. Czeppe M. Potocki Franciszek Salezy // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984-1985. – Tom XXVII.
3. Ciepieńko-Zielińska Donata. Królewęta na Tulczynie. – Warszawa, 1962.
4. Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
5. Святелик В.А. Історія Тульчина XVI–XVIII. Від появи міста до часів гайдамаччини. – Тульчин, 1998.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1900. – Вып. 9.
7. Rostworowski E. Potocki Stanisław Szczęsny // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984-1985. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116.
8. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. – К., 2005.
9. Косенко І. С. Дендрологічний парк Софіївка. – Умань, 2003.
10. Білецький Ф. Граф Шувалов такого не потерпів би... // Черкаський край. – 2006. – 8 грудня.
11. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. XII. – Warszawa, 1892.

Summary

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

V. I. Milychev

КОНФІГУРАЦІЯ ТА УСТРІЙ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ

Історія запорозького козацтва взагалі, за весь час його історичного існування, та Війська Запорозького Низового часів Нової Січі зокрема, вже традиційно є предметом найприскіпливіших наукових студійовань вітчизняних та зарубіжних дослідників. Майже два століття цих студій репрезентовані, насамперед, діяльністю плеяди талановитих істориків, які спромоглися створити представницький історіографічний доробок з даної проблематики (А. Скальковський, Д. Яворницький, Н. Полонська-Василенко, В. Голобуцький, О. Апанович та ін).

Разом з цим, можна констатувати й не тільки нерівномірне висвітлення в них різних аспектів історії Запорозжя, але й появу численної кількості «історіографічних міфів». Один із них прямо пов'язаний із останніми роками існування Війська Запорозького Низового, а саме з проблемами конфігурації та устрою цього «переддержавного» утворення. Найбільш прикметними рисами цього міфу, укоріненого в свідомості частини вітчизняних і зарубіжних істориків, є «проекція» рис «класичного» державного устрою XVIII ст. на Військо Запорозьке Низове, й, відповідно до цього, необґрунтоване використання відповідних «візій» та термінології на догоду «державницьким» концепціям запорозької історії.

Відтак існує потреба ще раз акцентувати увагу дослідницького загалу на проблемних питаннях територіального й адміністративного устрою Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі. Головну увагу в цій розвідці буде зосереджено на таких питаннях, як:

- проблема зміни «кордонів» (конфігурації) Війська Запорозького Низового;
- проблема походження паланкового устрою Запорозжя;
- питання про кількість та типологію паланок за часів Нової Січі.

Уявлення запорозьких козаків про кордон, які сформувалися впродовж XVI–XVII ст., багато в чому визначалися вакуумом чи суто номінальною присутністю будь-якої державної влади в зоні побутування козацтва, яка й становила одну зі складових потенційної можливості його зародження та виходу на історичну арену. Відтак і кордон був поняттям досить умовним. У запорожців в зазначений період були відсутні уявлення про кордон як про цілком реальну, чітку лінію, що відокремлювала одна від одної землі державних утворень. Кордони у причорноморських степах хоча й пролягали по конкретних річках та урочищах та були чітко закарбовані у уявленні населення з обох його боків, але при цьому всьому радше були умовною межею, яка, за історичною традицією, пролягала свідомістю запорожців, чи то ногайців, а не сторінками міжнародно-правових актів. Будь-який запорожець-лисичник, що їздив на кримський степ за здобиччю, чи татарський чабан, що зимував із своїми отарами у Великому Лузі, звичайно ж, усвідомлювали, що знаходяться на чужій території та, за певних обставин, навіть ризикують своїм життям. Але ж сама ідея фіксованого кордону, з такими його

елементами, як прикордонні знаки, застави та паспорти, яка вже мала сталу практику у західно- та центральноєвропейських монархіях, ще на початку XVIII ст. видавалася населенню запорозько-татарського Степу неприродною, збоченою та навіть богохульною.

Так само й території, на які поширювався політичний вплив Війська Запорозького Низового, не були сталими, а прямо були пов'язані з військовою потужністю запорожців, обставинами міжнародної політики тощо. Тобто, вплив Війська на нові території у певні часи міг як поширюватися, так і звужуватися. Фігурально висловлюючись, своєю, «запорозькою», для козака була та земля, права на яку можна було довести помахом шаблі чи вистрілом з пістоля. На цій землі можна було сезонно рибалити, полювати чи й взагалі осісти зимівником, обзавестися господарством.

Такий стан речей залишався домінуючим аж до кінця XVII ст., коли на південноукраїнський регіон все відчутніше поширюється вплив Московського царства. Розмежування росіянами кордону з Османською імперією вище південної межі впливу Війська Запорозького Низового, яке відбулося у 1705 р. згідно з умовами Константинопольського миру (1700), болюче зачепило економічні інтереси запорозького козацтва та стало однією з головних причин його приєднання до антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи та подальшого переходу під кримську протекцію.

У майже двадцятип'ятирічний період перебування запорожців у підданстві Гіреїв російський уряд намагався максимально скоротити будь-які зносини опальних козаків із землями Гетьманщини та Слобожанщини. Як наслідок, саме у цей період для мешканців підросійської України стає обов'язковим перетинання кордону лише через офіційні форпости та за наявності «*письменных видов*» від місцевих російських командирів. Цьому сприяли й чітко визначене розмежування території двох країн відповідно до умов договорів 1711–1712 рр. та «Інструмента» 1714 р. [2, арк. 1–275].

Коли у 1734 р. Військо Запорозьке Низове прийняло рішення повернутися під російську протекцію, питання про легітимне володіння ним земельними угіддями стояло на першому місці. Попри той факт, що згідно з міжнародно-правовими угодами російської та турецької держав землі Війська (станом на 1709 р.) все ще знаходилися у межах Кримського ханства, запорозьке керівництво здійснило спробу підтвердити свої права на них. При цьому склалася досить трагікомічна ситуація – головним підтвердженням цих прав виступали матеріали російсько-турецької межової комісії 1705 р., якими було визначено кордон між Запорожжям та Очаківським бейлербеєм, проти чого так ревно виступало Військо. У канцелярії Коша наприкінці 1734 р. було складено «*Выписку о представлених от запорожцов, каковы от них чинены о старинных их границах с турками в 1705 году*» [1, арк. 34–42]. Спираючись на низку оригінальних документів 1705 р., з яких до російської Колегії іноземних справ було надіслано копії, Військо Запорозьке задекларувало свої права на землі Вольностей та очікувало на відповідне підтвердження з боку уряду Анни Іоаннівни.

Російський уряд опинився у досить непевному становищі, оскільки прийняття Війська у підданство разом із його територіями у межах 1705 р. було б грубим порушенням норм міжнародної дипломатії. Користуючись непевним та хитким становищем, у якому опинилося Військо Запорозьке Низове, російські можновладці зуміли загальмувати фактичне вирішення цього питання. Чергова російсько-турецька війна, яка розпочалася влітку 1735 р., сприяла цьому якнайкраще. Впродовж 1735–1739 рр. питання відносно визнання прав Війська на його споконвічні землі не піднімалося аж до кінця війни. Однак, як з'ясувалося, й після її закінчення запорожцям було годі сподіватися на вирішення поземельного питання на свою користь.

Зусиллями російських дипломатів, при укладанні Белградського миру та Ниської конвенції 1739 р. між воюючими сторонами, Військо Запорозьке Низове взагалі зникає як суб'єкт міжнародного права. Не фігурує у цих документах як автономна, осібна від решти Російської імперії, й територія Запорожжя, на відміну від договорів та «інструментів» початку того століття. Натомість вона виступає невід'ємною складовою імперії. На з'їзді уповноважених російських та турецьких комісарів, який проходив влітку 1740 р. на р. В. Інгулі було укладено черговий «Інструмент». Згідно з ним й було окреслено південні, західні та східні кордони запорозьких володінь, але виключно у розумінні Запорожжя як складової імперії. На правому березі р. Дніпра кордон Запорожжя простягнувся прямою лінією від гирла р. Синюхи до гирла р. Берди (від польського кордону по р. Бугу, через р. Ташлик, Гарбузенку, Мертву Воду, Солону, Єланець, Громоклію, В. Інгул, Ісунь, М. Інгул і до гирла р. Кам'янки (Мілової Кам'янки), що впадала у р. Дніпро вище Кизикермену). Кордони Запорозьких Вольностей на лівому березі р. Дніпра визначалися таким чином: від місця впадіння у р. Дніпро р. Конки, течією останньої аж до її витоків, а потім прямою лінією до впадіння р. Міус у Азовське море.

Впродовж 1741 р. визначені кордони були незначним чином скореговані і остаточне розмежування території між двома імперіями відбулося в 1742 р. Від м. Азова до гирла р. Міусу (Міуського лиману) кордон проходив берегом Азовського моря, від р. Міусу прямою лінією до впадіння р. Каратиш в р. Берду, по ній виходив на р. Конку, останньою – до р. Дніпра, р. Дніпром до його правої притоки – р. Кам'янки, а від неї – через степ до р. П. Бугу, нижче запорозького Гарду-на-Бузї. Такими були офіційно визнані кордони Війська Запорозького Низового з іноземними державами,

які співпадали з кордонами Російської імперії в цілому. У тих випадках, коли кордон не йшов течією рік, він окреслювався спеціально насипаними курганами – «робленими могилами» [5, с. 835].

Значно складнішими були справи із північними кордонами Запорозьких Вольностей, які межували, а часто й перекривалися територією Полтавського та Харківського козацьких полків та так званих «Задніпровських місць» – зоною селянсько-козацької колонізації (на території сучасної Кіровоградської області). Ще з часів гетьмана І. Мазепи між Військом Запорозьким Низовим та «волостю» точилися суперечки за багаті та родючі землі по р. Орелі, Самарі та Сіверському Дінцю. Не менше нарікань з боку запорожців викликала й наявність у «Задніпров'ї» численних поселень козаків Миргородського, Полтавського та Прилуцького полків, які повиростали тут немов гриби за часів перебування січовиків під кримською протекцією. Запорожці небезпідставно вважали цю територію своєю. При цьому межі військових земель, на їх думку, мали проходити течіями р. Синюхи, Висі та Тясмину, які були прикордонними між Річчю Посполитою і Російською імперіями. Вже у перші часи після свого повернення під російську протекцію запорожці засновували сталі поселення на північному кордоні Задніпров'я, у безпосередній близькості від польських володінь. Це, в свою чергу, вело до загострень як із польською адміністрацією, так і з козацькими урядовцями Задніпров'я, головним командиром яких був миргородський полковник Василь Капніст.

Ускладнювалася справа ще й тим, що після укладення «Вічного миру» 1686 р. так і не було проведено розмежування кордону між двома країнами. Як наслідок, виникла потреба у встановленні реальної межі північного кордону земель, на які поширювався вплив запорозької адміністрації. З цією метою, згідно з наказом імператриці Єлизавети Петрівни, наприкінці 1744 р. в Запорозьку Січ було відправлено інженера-капітана Колюбакіна, який мав визначити та виміряти кордон Війська з Річчю Посполитою та поселеннями Задніпров'я [4, арк. 42]. Місію, розпочату Колюбакіним, було завершено влітку 1745 р. інженером-підполковником Данилом де Боскетом, який склав перший та напрочуд детальний план запорозьких володінь. Тоді ж було зроблено спробу визначити північну межу Запорожжя – так звану «лінію де Боскета». Здавалося б, вирішення поземельного питання у західних володіннях Війська було не за горами, але досягнуті успіхи було перекреслено заснуванням російським урядом у Задніпров'ї військово-землеробського поселення Нової Сербії. Аби звільнити місця для нових балканських поселенців, місцеве українське населення було виселено південніше, на запорозькі землі, на яких у 1753 р. було засновано Новослобідський козацький полк. Спроби запорозької адміністрації за допомогою скарг та депутатів відстояти свої землі завершилися невдачею – поземельні комісії 1756–1760 рр. раз за разом нехтували претензіями Коша на користь державних поселень.

На лівому березі запорозьких володінь ситуація складалася схожим чином. За часів перебування Запорозької Січі на території Кримського ханства сусідні донські козаки своїми хуторами та станицями все більше просуваються на захід, у нижню течію р. Кальміусу та Міусу. Природні, особливо рибні, багатства цих річок та Азовського моря стають об'єктом запеклої боротьби після повернення запорожців у підданство російської держави та опанування ними своїх споконвічних земель у північно-західній частині Приазов'я. На початку 1740-х рр. зафіксовано найбільше сутічок між Військами Запорозьким та Донським. Приводом їх, зазвичай, ставали напади донських козаків на рибні заводи запорожців, що розміщувалися на території від Міуського лиману до Бердянських соляних озер. У 1743 р. уряд створив спеціальну комісію, на яку поклав обов'язки детально вивчити причини цих суперечок і провести розмежування земель Війська Запорозького і Донського. Після трирічної роботи комісії сенатським указом 1746 р. кордон між двома Військами встановлювався по р. Кальміусу та її лівій притоці р. Грузькій. Заснування у 1753 р. ще однієї балканської колонії – Слов'яносербії, на землях по р. Сіверському Дінці, Лугані та Бахмуті викликало нарікання як Війська Запорозького, так і Війська Донського, кожне з яких доводило свої права на ці території.

Таким чином, станом на початок 1760-х рр. відбулася тимчасова стабілізація зони реального впливу Війська Запорозького Низового на територіях, що межували з іншими адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії. Північно-західний кордон володінь запорозьких козаків проходив лінією від гирла р. Мигійського Ташлику, лівої притоки р. П. Бугу, до гирла р. Самоткані, що впадає в р. Дніпро з правого боку. З північно-східного ж боку володіння запорожців сягали р. Орелі. Зі східного боку Запорозькі Вольності окреслювалися р. Самарою, Вовчою, Бердою та Кальміусом.

Утворення у 1764 р. Новоросійської губернії, яка увібрала до свого складу Нову Сербію, Новослобідський козацький полк, Українську лінію, Слов'яносербію, Бахмутську провінцію та навіть деякі південні землі Полтавського козацького полку ознаменувало собою новий етап імперського поступу на запорозькі землі. Офіційне розмежування та зняття планів земель Запорожжя та Новоросійської губернії російськими геодезистами влітку 1764 р. позначило північну межу козацьких володінь майже на 50 км нижче аналогічної «лінії де Боскета» 1745 р. Намагаючись повернути собі загарбані землі, Військо Запорозьке Низове впродовж 1765–1767 рр. надсилає до Санкт-Петербургу кілька депутатів з проханням врешті-решт вирішити поземельне питання. Тема визнання прав та фіксації кордонів військової землі була головною і в «наказі» Війська Запорозького Низового до Уложеної Комісії 1767 р. [4, арк. 477–490].

Не дочекавшись справедливого вирішення своїх вимог, керівництво Запорозької Січі обрало курс на вирішення проблеми згідно з власним баченням шляхів її розв'язання. Слушна нагода трапилася з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Війна ще більше загострила поземельні суперечки, коли з 1769 р. на території Бугогардівської та Інгульської паланок російським урядом масово оселяються десятки тисяч нових переселенців з Османської імперії – православних волохів, болгар, сербів. Паралельно цьому, користуючись зайнятістю військових сил запорожців у війні, з півночі, з території Новоросійської губернії на Вольності посунула хвиля поміщицької та козацько-селянської колонізації. За таких умов, коли у Січі не залишалось жодних шансів відстояти свої кордони у правовому полі, відбулося силове підпорядкування новостворених поселень адміністрації Коша, або ж згін їх з військової землі. Усвідомлюючи необхідність якомога швидшого визнання кордонів та закріплення земель за Військом, січова адміністрація впродовж 1772–1774 рр. бомбардує російський уряд проханнями, скаргами та донесеннями. Паралельний потік іде в столицю й від адміністрації Новоросійської губернії. Не залишається осторонь від поземельних чвар із запорожцями й Військо Донське.

Зрозуміло, що уряд Катерини II при розгляді взаємних претензій займав сторону державних адміністративно-територіальних одиниць та вірогідного донського козацтва. Зрештою, питання про узаконення прав Запорожжя на свої землі так і не було вирішено впродовж всього сорокарічного терміну існування Нової Січі. Більш того, саме воно стало чи не головною причиною ліквідації Запорозької Січі у 1775 р.

Всіляко гальмуючи та викривляючи визначення адміністративних кордонів Війська Запорозького із іншими територіальними одиницями імперії, петербурзький уряд якнайпильніше вагу приділяв дотриманню прикордонного режиму на півдні Запорожжя. На його кордонах із Османською імперією (Кримським ханством) та Річчю Посполитою, які одночасно з цим стають і кордонами власне імперії, запроваджується жорсткий прикордонний режим, який надзвичайно ускладнює життя широким верствам запорозького козацтва. Запроваджені російським урядом паспортний режим, карантинна система, мережа форпостів та митниць змінили характер кордону. Кордон, який до цього часу був більше удаваною, аніж конкретною межею все більше перетворюється на фіксовану, контрольовану у різні способи та важку для перетину межу, яка фактично прикувала Запорожжя до імперії.

Адміністративний устрій Запорозьких Вольностей також зазнав значних змін у порівнянні з попередніми часами. Коли після повернення з-під кримської протекції керівництво Війська Запорозького Низового приступило до впорядкування та заселення своїх земель, на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який немалою мірою носив синтетичний характер [8, с. 426–430]. Йдеться про паланковий устрій. Він поєднав у собі як споконвічні традиції козацького управління територіями, так і запозичення з турецько-кримської адміністративно-територіальної системи. Турецьке слово «*palanka*», яке в свою чергу було запозиченням з угорської, означало поселення, обнесене палями (форт). Очевидно, що за часів кримської протекції ханські та султанські адміністратори поширили його на найбільші запорозькі військові слободи, в яких перебувала військова залога та представники місцевої адміністрації. Паланками впродовж того часу безперечно були Гард-на-Бузі, Старий Кодак, Кам'янка (Мілова). Паланкове начальство, з одного боку, представляло перед кримськими (турецькими) урядовцями інтереси населення підвладної їм округи, з іншого ж – забезпечувало виконання ним військової повинності, сплату окремих видів податків тощо.

Після повернення запорожців у російське підданство паланкову систему було збережено впродовж 1740-х рр. та поширено на всі землі, на які поширювався військовий та політичний вплив Коша. Паланками ж, у більш широкому розумінні, починають називати не лише центральні поселення, але й ряд менших адміністративно-територіальних одиниць, на які розподілялися землі Запорозьких Вольностей.

На чолі кожної з запорозьких паланок стояв полковник, якого обирали на козацькій раді (у пізніші часи на цю посаду став призначати Кіш). Його найближчими помічниками були паланковий суддя та паланковий писар. Адміністрація паланки здійснювала повний контроль на її території. Представляючи владу Коша, вона мала як широкі повноваження, так і чітко окреслене коло обов'язків. Під юрисдикцію паланкової адміністрації, яка щорічно обиралась і затверджувалась Кошем, підпадало все цивільне населення паланки. Владні повноваження паланкового полковника підтверджувались пірначем. Кожна паланка мала свою печатку.

Кількість паланок на території Запорожжя впродовж 1734–1775 рр. коливалася від 5 до 11, а саме:

– Бугогардівська паланка знаходилася на землях між лівобережжям р. П. Бугу та правобережжям р. Інгульця – з одного боку та Дніпром і кордоном з Османською імперією (Кримським ханством) – з іншого. Паланковим центром був Гард-на-Бузі. В межах паланки налічувалося близько 500 зимівників. Найбільшими населеними пунктами паланки були військові слободи Соколи, Вербова, Балацьке, Мигія, Корабельне, Громокля та ін.

– Інгульська паланка розташовувалася на правому березі Дніпра, між р. Дніпром та Інгульцем і верхів'ями р. Інгульця та Базавлука. Центром Інгульської паланки була слобода Кам'янка (Мілова), в

якій 1730–1734 рр. розташовувалась Кам'янська Січ. Найбільшими населеними пунктами паланки були військові слободи Кам'янка (Мілове), Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Тернівка, Ракова та ін.

– Кальміуська паланка знаходилася між р. Вовчою, Кальміусом та Азовським морем. Центром паланки була слобода Домаха, що знаходилася при впадінні р. Кальміусу в Азовське море. Найбільш заселеними у паланці були землі по р. Вовчій та при витоках р. Кальміусу і Торця, де була сконцентрована переважна більшість зимівників. Найбільші населені пункти паланки – військові слободи Яснувате, Макарове та Домаха.

– Кодацька паланка займала територію правобережного Надпорожжя та була однією з найбільш залюднених у Запорожжі. У межах цієї паланки знаходилося понад 1 тис. зимівників. Центром паланки було містечко Новий Кодак. Найбільші населені пункти паланки: Старий та Новий Кодаки, Половиця, Микитине, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Мишуриг, Комісарівка, Томаківка та ін.

– Орільська паланка розміщувалася на півночі лівобережного Запорожжя між верхів'ями р. Орелі і Самари. Паланковим центром була військова слобода Козирщина. Паланка була густо заселеною, на її території знаходилося понад 1 тис. зимівників одружених запорожців та хуторів посполитих. Найбільші населені пункти паланки – військові слободи Чаплинська, Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка та Бабайківка.

– Протовчанська паланка займала лівобережні володіння Війська Запорозького Низового між р. Оріллю і Протовчею. Паланковий центр розташовувався в слободі Личкові. На території цієї паланки розміщувалося понад 1 тис. зимівників та кілька десятків великих військових слобод.

– Самарська паланка була розташована на лівобережжі володінь Війська між р. Самарою і Кінською. Її паланковим центром було містечко Самара, чи Новоселиця. Самарська паланка була чи не найбільш заселеною на Запорожжі. На її території розташовувалося кілька тисяч запорозьких хуторів-зимівників та чимало великих сіл: Вільне, Кочережки, Самара, Чернече та ін. [10, с. 124, 227–229].

На початку 1770-х років на території Запорозьких Вольностей у зв'язку зі збільшенням населення та частковим поверненням під юрисдикцію Коша земель, загарбаних Новоросійською губернією на півночі Запорожжя, відбувся процес розукрупнення старих та створення нових паланок. Так з території Самарської, Орільської та Протовчанської паланок було виокремлено Барвінкостінківську, Личківську та Комісарівську паланки, які, однак, проіснували лише 2–3 роки.

То були, так би мовити, «стаціонарні» паланки, чиє існування тривало з початку 1740-х і до самого 1775 р. Вони мали центральні, постійно функціонуючі поселення, залюднену сільськогосподарську округу з достатньо великою кількістю населення, на яке розповсюджувалася адміністративна влада керівництва паланки. Окрім них на територіях Північного Причорномор'я та Приазов'я існували й так звані «промислові», сезонні паланки, які формально не входили до земель Запорожжя, але на які у різні часи поширювався військово-політичний вплив Коша. Такими були:

– Прогноїнська паланка, що охоплювала околиці так званих Прогноїв, або Прогноїнських соляних озер, розташованих на Кінбурнській косі, – Чорного, Засухи, Лисухиного та ін. Ці озера мали розгалужену гідросистему та низку численних неглибоких проток, з'єднувалися з Ягорлицькою затокою Чорного моря. Тобто особливості їх басейнів та гідрорежиму більш сприяли осадженню солі. Приблизно наприкінці весни протоки ці пересихали, й вже у середині літа у озерах осідала сіль, яку можна було використовувати для господарських потреб. Хоча формально Прогної знаходилися на кримській території, контроль ханства над ними ніколи не був цілковитим. Прогної були місцем господарчої діяльності запорозького козацтва чи не з перших часів його появи на історичній арені. Але ж діяльність ця носила виключно сезонний характер, оскільки перебування на Прогноях впродовж всього року не мало жодного сенсу з огляду на те, що сіль там видобували сезонно – влітку, а з початком осінньо-зимових штормів Прогної та територія навколо них підтоплювалися водами Чорного моря.

– Сланчицька паланка, яка існувала на схід від р. Кальміусу у околицях впадіння р. Сухого та Мокрого Сланчиків та Міусу у Азовське море. У першій половині 1740-х рр. також була місцем сезонних промислів запорозького козацтва. Рибні багатства акваторії Азовського моря та його лиманів манили на ці землі запорозьких рибалок як у XVI–XVII ст., так і після їх повернення з-під кримської протекції у 1734 р. Поява на гирлах Сланчиків та Міусу запорозьких риболовних заводів аж ніяк не втішила їх сусідів – донських козаків, які також претендували на ці землі. Внаслідок діяльності урядової комісії по розгляду взаємних претензій Війська Запорозького та Донського рішення було прийнято на користь останнього. Ці території вже на початок 1750-х рр. випали зі сфери впливу Коша і Сланчицька паланка, як така, припинила своє існування.

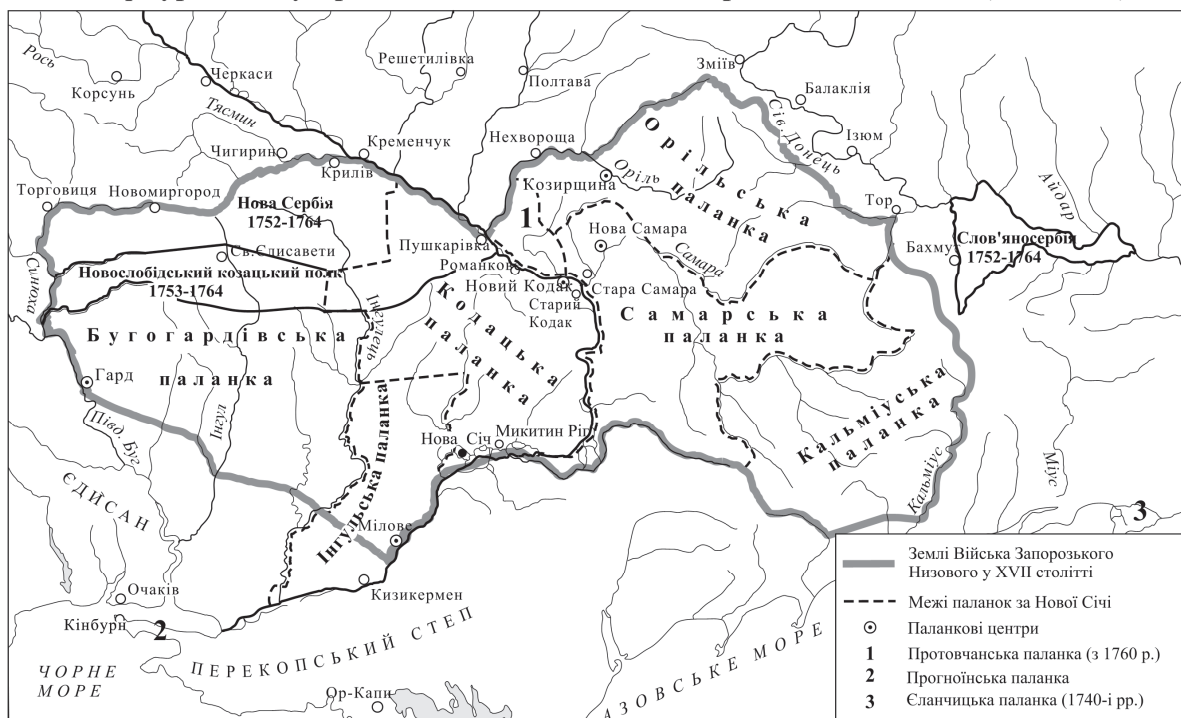
У процесі ліквідації автономії Запорожжя у 1775 р. розподіл колишніх запорозьких земель на паланки проіснував до кінця того року. Територіальний устрій, а у більшій частині навіть й адміністративний устрій, за формальними ознаками мало чим відрізнявся від попереднього запорозького. Попри те, що землі та селища колишніх запорозьких паланок відтепер мали входити до «новостворених» повітів, подібне нововведення носило більш ніж формальний характер. Формально заборонялося використовувати термін «паланка», а наказувалося називати їх повітами – Самарський

повіт, Протовчанський повіт й т.д. Тобто у територіальному відношенні кордони колишніх запорозьких паланок продовжували існувати навіть після скасування Запорозької Січі [7, с. 236–237].

Відразу по зайняттю Запорожжя російськими військами, командирами до запорозьких паланок було призначено запорозьких старшин, які брали участь у війні 1768–1774 рр., мали урядові відзнаки та нагороди та були цілком лояльними до нової влади. Їх головним завданням було недопущення антидержавних проявів з боку опозиційно налаштованого запорозького населення – уряд боявся збройного виступу, крім того він намагався усіма силами не допустити переселення колишніх запорозьців на турецькі землі. То була, так би мовити, «адміністрація перехідного часу» [9, с. 4–5]. І лише наприкінці 1775 р. уряд спромігся визначитися з територіальним устроєм колишніх запорозьких Вольностей. До паланок почали призначати командирами російських офіцерів. На цей час припадає новий етап територіально-адміністративного реформування колишніх Запорозьких Вольностей. На зміну паланковому на півдні запроваджувався повітовий устрій [6, с. 225–230].

Таким чином, впродовж сорокарічного періоду існування Нової Січі відбувалася поступова зміна концепції «кордону» та устрою Вольностей, як у повсякденних життєвих реаліях козаків, так і в управлінській практиці керівництва Запорожжя. «Кордони» Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі зазнали суттєвих трансформацій як за формою, так і за змістом. У підвалини цих змін лягли як еволюція попередньої запорозької традиції, з одного боку, так і зовнішні впливи у вигляді запозичень з турецької та російської моделей системи державного кордону, з іншого. Основою управління землями, на які поширювалася політична влада Коша, стала паланкова модель. Кількість паланок на території Запорожжя ніколи не була стабільною та коливалася в залежності від сьогоденних зовнішньо- та внутрішньополітичних реалій. Також чітко простежується типологічна відмінність окремих паланок.

Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового (1734-1775)

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ). – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1734 г. – Д. 6.
2. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1714 г. – Д. 11.
3. РГАДА. – Ф. 1258. – Оп. 1. – Д. 105.
4. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2.
5. Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742г. // ЗООИД. – Т. II. – Одеса, 1850.
6. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен, 1967.

7. Савченко І. В. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70–80-х роках XVIII століття // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Вип. 6.
8. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999.
9. Шиян Р. І. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки ліквідації Запорозького устрою // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VI.
10. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков: Историко-топографический очерк с приложением трех карт. – СПб., 1890.

Summary

Basing on the published and non-published primary sources, the article describes the problem questions of administrative system and territorial configuration of «Freedoms of Zaporozhzhian Cossack Host» in 1734–1775.

С. С. Дідик

ДВІ МОДЕЛІ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (З ІСТОРІЇ НОВОЇ СЕРБІЇ І НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ)

XVIII ст. стало періодом інтенсивного освоєння і залюднення Степової України. Колонізація відбувалася як з волі російського уряду, так і самопливом. Так, у XVIII столітті царський уряд санкціонує оселення на українських територіях різних християнських народів: сербів, хорватів, македонців, молдаван, болгар. А паралельно з цією урядовою колонізацією йшло, можна сказати, народне, селянсько-козацьке освоєння українських земель.

У цій статті ми розглядаємо колонізаційні процеси Південної України і намагаємося висвітлити особливості колонізації Степової України на прикладі Нової Сербії (1751–1764) та на прикладі Новослобідського козацького полку (1753–1764). Питання про новосербську колонізацію українських територій та заселення незалюднених “Задніпровських місць” новослобідським козацтвом не нове в українській історичній науці. Свого часу цієї проблеми торкалися такі відомі історики, як А. Скальковський, Н. Полонська-Василенко, С. Шамрай, Д. Багалій, В. Кабузан, О. Посулько, В. Пірко та інші. Але переважна більшість дослідників, як правило, розглядала колонізаційні процеси всієї Південної України або приділяла увагу одному з цих поселень – Новій Сербії або Новослобідському полку. Ми ж спробуємо в своїй статті порівняти дві моделі колонізації – урядову та народну.

Намагаючись забезпечити охорону кордонів і залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив надати провіднику сербських колоністів І. Хорвату частину території так званих “Задніпровських місць” – земель у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 р. відійшли до Росії і вважалася безлюдними [1, с. 351–352]. Майбутній територіальний округ було названо Новою Сербією. Населення Нової Сербії мало бути іноземного, слов’янського походження. Наказами Сенату її регламентувалося заселяти тільки сербами, македонцями, болгарами, волохами [2, с. 570–577, 581–585, 625–626]. Досить складно визначити кількість жителів в Новій Сербії, оскільки I–II всеросійські ревізії охоплювали невелику кількість населення, а пізніше національність населення не фіксувалась [3, с. 55]. У нас є дані, що в грудні 1754 р. на території Нової Сербії жило 2225 осіб чоловічої і 1694 особи жіночої статі, а разом 3919 осіб. За національним складом населення поділялося на сербів – 257 осіб (11,56%); волохів – 1676 осіб (75,33%); македонців – 124 особи (5,58%); угорців – 79 осіб (3,56%); болгар – 57 осіб (2,53%); німців – 32 особи (1,44%). У 1757 р. всіх іноземних переселенців було 5482 особи обох статей [4, с. 88]. У Новій Сербії залишилося чимало українців. Важко назвати конкретні цифри, оскільки через офіційну заборону Сенату українці могли лишитися в Новій Сербії нелегально, або ж були записані як інша дозволена нація, наприклад молдавани, яких було чимало. Дуже скоро первісна постанова – негайно виселити з Нової Сербії все “безуказне” населення – була замінена компромісним дозволом залишити їх. Українців, яким офіційно дозволили залишитися в новосербських полках, можна поділити на три категорії: 1) наймити, які не мали своїх хат і майна, жили і працювали в господарствах новосербців; 2) ремісники, які були дуже потрібні в Новій Сербії; 3) “денщики” – селяни, оселені на рангових землях новосербського офіцерства, які відбували повинності на користь останніх. Сенат чітко регламентував кількість “денщиків”, дозволяв селитися в Новій Сербії лише вихідцям із-за кордону, і заборонялося приймати українців-втікачів з Гетьманщини і